

Юрій РУБАН

кандидат технічних наук,
доцент кафедри державного управління,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), yuriy.ruban33@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1714-5308>

Плебісцитарна демократія в Україні: прояви кризи соціального порядку в політичній історії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.02.108>

УДК: 354

Анотація. Мета дослідження полягає в описі кризових явищ в українському соціальному порядку як причини нестабільності та криз, що виникали в політичній історії України за тридцять років незалежності. **Методологія** охоплює низку методів пізнання, а саме історизм (в рамках якого кризовий політичний розвиток розглянуто як результат впливу незавершеності соціального порядку, причини якої були закладені в минулому), порівняльний аналіз (для оцінки даних соціологічних досліджень, що дало змогу продемонструвати зміни в розумінні проблеми порядку у суспільстві). **Наукова новизна.** Спираючись на теорію суспільства й політики М.Вебера, створено нарис політичної історії України, метою якого є поглибити розуміння «гібридності» політичної системи на основі понять порядку та держави. Показано, що спостережувані прояви відомого в історії явища плебісцитаризму вказують на глибоку кризу порядку, яку додатково посилюють домінуючі тенденції розвитку партійно-політичної системи. **Висновки.** Ключовою причиною суспільної недовіри до органів державної влади є проблемність соціального порядку, його неспроможність забезпечити переконливе для більшості громадян з'єднання їхніх інтересів. Розв'язання політичних криз 2004 і 2013 рр. не усунуло ці вади. Ціла низка внутрішніх і зовнішніх процесів посилюють зазначену проблемність, наслідками якої є прояви плебісцитаризму. Існує ризик переходу України в режим плебісцитарної демократії та надзвичайної (за М.Вебером) політики. Харизматичне лідерство, що лежить в основі такого режиму, в українських умовах загрожує як громадянським конфліктом, так і згортанням демократії в її ціннісному вимірі. Щоб запобігти цьому, потрібні кардинальні зміни в культурному просторі, активні зусилля держави зі створення переконливої для українського суспільства цілісної мовно-символічної репрезентації життєвого світу й порядку, що на неї спирається.

Ключові слова: плебісцитарна демократія, соціальний порядок, політичні кризи в Україні, гібридність політики, харизматичне лідерство, Вебер.

Тридцятирічна політична історія нашої країни дає багатий матеріал для оцінок і висновків щодо вітчизняної демократії. Підбиття підсумків та осмислення розриву між баченням, зафіксованим у Конституції України, і набутим досвідом посідає важливе місце в гуманітаристиці, про що свідчить розлога бібліографія¹. У багатьох працях визнано важливість історичного виміру досліджень, розгляду складних і тривалих процесів, розширення концептуальних та понятійних рамок.

Важливо, що в оцінках тепер не домінує парадигма «транзиту» від тоталітаризму до демократії, наперед заданого внутрішньою логікою модернізації економічних

¹ 30 років незалежності України: наукове осмислення. Бібліографія / Упор. Д.Г.Стегній; наук. ред., вступ. ст.: Г.В.Боряк, В.В.Головко. – К., 2021. – 635 с.

систем. Як зазначає Т.Карозерс: «Парадигма транзиту була продуктом певного часу – сповнених надій днів третьої хвилі – і цей час минув»².

Пошук нової парадигми триває. Це проявляється, зокрема, в тому, що дослідники розвивають на сучасному емпіричному матеріалі ті теоретичні результати кінця XIX – початку XX ст., які не претендують на телеологічне бачення історії людства. До них належать й ідеї М.Вебера. Про інтерес до них свідчить, скажімо, нещодавно перевиданий перелік англословних досліджень³. У пострадянському контексті поштовх до використання теорії М.Вебера для осмислення суспільно-політичних процесів дала праця П.Гайдено та Ю.Давидова⁴.

Одним із важливих веберівських понять є плебісцитарна демократія. За його допомогою дослідники описують процеси, які тепер відбуваються у багатьох країнах, зокрема в Росії й Угорщині. У роботі Г.Юдіна⁵ політичну систему Росії в цілому представлено як плебісцитарну демократію, що спирається на постійні опитування, цілеспрямовану медійну реакцію на них і вибори як підтвердження повноважень лідера. Новітню політичну історію Угорщини як процес становлення плебісцитарної демократії розглянуто в працях А.Антала⁶ та Д.Іллеша, А.Дюлаї, А.Керошені⁷.

У роботі Т.Стентона⁸ плебісцитарну демократію показано в історичній перспективі в контексті народного суверенітету. Всі згадані автори спираються на сучасне прочитання робіт М.Вебера, вбачаючи в них своєрідну точку відліку в дослідженні сучасної масової демократії. В Україні веберівські концепції використовують переважно для вивчення проблем соціології та державного управління. Проте їхній потенціал цим не вичерпується. Про нові можливості теорії М.Вебера для розуміння демократичних процесів йшлося у доповіді С.Щербак⁹.

У пропонованій статті автор розвиває згадані підходи, щоб знайти відповідь на такі питання: в чому полягають прояви плебісцитарної демократії в Україні? Як формувалися їх соціальні й економічні причини? Що вони означають з перспективи підсумків тридцятиліття незалежності та прогнозів розвитку? Автор має намір обґрунтувати відповіді, спираючись на теорію влади й політики, запропоновану знайомим німецьким соціологом.

Базовий принцип теорії М.Вебера – заперечення детермінізму виробничих сил, людської природи чи будь-якого іншого. Позиція людини у соціальній системі з асиметричними відносинами влади не визначає однозначно її політичну позицію. Політика – окрема сфера людської діяльності з власною внутрішньою логікою й організацією. Клас, партія, нація, держава – евристичний концепт, що може бути корисним для опису, тобто ідеальний тип. Такий ідеальний тип конструється «одностороннім наданням переваги одній чи багатьом точкам зору і систематизацією великої кількості поширених, розпорошених, більш-менш представлених чи в певних випадках відсутніх конкретних індивідуальних явищ, які систематизуються відповідно до цих односторонніх точок зору в єдиний аналітичний конструкт»¹⁰. Далі у цьо-

² Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol.13. – №1. – P.20.

³ Sica A. Max Weber: A Comprehensive Bibliography. – New York, 2017. – 334 p.

⁴ Гайдено П.П., Давидов Ю.Н. История и рациональность: социология М.Вебера и веберовский ренессанс. – Москва, 1991. – 367 с.

⁵ Юдин Г. Россия как плебисцитарная демократия // Социологическое обозрение. – 2021. – Т.20. – №2. – С.9–47.

⁶ Antal A. The Rise of Hungarian Populism: State Autocracy and the Orbán Regime, – L. Emerald Publishing, 2019. – 184 p.

⁷ Illés G., Gyulai A., Kövösényi A. The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making. – London, 2020. – 202 p.

⁸ Stanton T. Popular sovereignty in an age of mass democracy // Popular Sovereignty in Historical Perspective / R.Bourke, Q.Skinner. – Cambridge, 2016. – P.320–358.

⁹ Щербак С. Доповідь на семінарі з політичної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України 26 квітня 2021 р. [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/watch?v=3ZuClj5yN3c>

¹⁰ Weber M. «Objectivity» in Social Science in Classical Sociological Theory / Ed. by C.Calhoun and others. – New York, 2007. – P.211.

му дослідженні українські політичні й соціальні явища, відповідно до методології М.Вебера, буде представлено як ідеальні типи.

Людина живе у суспільстві, але не кожна сукупність людей може стати суспільством. Людей «осупільнюють» інтереси, якщо у відношеннях між учасниками спільноти їх можна раціонально узгодити й поєднати. «Соціальне відношення називається “осупільненням”, якщо та оскільки налаштованість соціального діяння має за основу раціонально (ціннісно-раціонально чи цілераціонально) мотивоване вирівнювання інтересів, або подібним чином мотивоване з’єднання інтересів»¹¹. Набір відношень, кожне з яких його учасник бачить крізь призму своєї раціональності, стає порядком тоді, коли задає певні орієнтири, «максими», котрі розглядаються всіма як обов’язкові чи зразкові. «Та обставина, що, поруч з іншими мотивами, хоча б для частини тих, хто діє, порядок уявляється також і зразковим і обов’язковим, тобто значущим, звичайно, підвищує шанси на те, що дія буде орієнтована на цей порядок»¹². Легітимність – це ставлення до порядку, це його «престиж зразковості й обов’язковості»¹³.

Порядок формує влада, без неї він неможливий. Модерна держава здатна опанувати порядком тому, що має монополію на легітимне насильство. Ключове слово тут – легітимність. Роль будь-якої влади полягає в підтримуванні легітимності, тобто значущості, зразковості й обов’язковості порядку. Якщо влада виявиться нездатною на це, порядок розпадеться, а за ним і влада, і суспільство, і, зрештою, держава. Історія СРСР в останні роки його існування є доброю ілюстрацією цієї теорії.

Саме через порядок М.Вебер підходить до розуміння держави. Модерна держава є результатом процесу раціоналізації людського життя, під час якого вона формується як ціннісно-нейтральний союз чи спілка.

«Первинними формальними характеристиками модерної держави є такі: вона опанує адміністративним і правовим порядком, що постійно піддається законодавчим змінам і на який орієнтована організована діяльність адміністративного апарату, контроль за яким забезпечується встановленими правилами. Така система порядку добивається здійснення своєї влади не лише над учасниками держави, її громадянами, більшість з яких отримує членство в ній при народженні, але також дуже великою мірою над усім, що має місце в зоні її юрисдикції. Таким чином вона є організацією для примусу на територіальній основі. Більше того, сьогодні застосування сили розглядається як легітимне лише тією мірою, якою воно дозволено державою чи передбачено нею»¹⁴.

Важливо, що державу не можна розглядати окремо від порядку, вона діє в його адміністративному і правовому вимірі. Однак держава не тотожна порядку. Влада, як відношення між людьми, не зосереджена винятково в державі, вона пронизує все суспільство, а отже, і боротьба за владу не зводиться лише до боротьби за контроль над державою та її апаратом. При цьому М.Вебер окремо виділяє політику як боротьбу за державну владу – до неї належать дії, спрямовані на «присвоєння, відчуження, перерозподіл чи встановлення урядових повноважень»¹⁵.

¹¹ Вебер М. Основные социологические понятия // Социологическое обозрение. – 2008. – Т.7. – №2. – С.116.

¹² Там же. – С.109.

¹³ Там же.

¹⁴ Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. – Vol.1. – Berkeley, 1978. – P.56.

¹⁵ Ibid. – P.54.

Так будується схема раціоналізації: інтереси – порядок і влада – суспільство – держава. Однак є важлива особливість: раціональність у розумінні й реалізації інтересів залежить від «картини світу», яка існує у свідомості людей. Порядок допускає розбіжності інтересів, але він має сенс для всіх його учасників. Сенс порядку формується в конкретній культурі.

Поняття культури у М.Вебера має дуже багато вимірів. У його розумінні функціональність культури полягає в тому, що вона надає людині «здатність і волю займати усвідомлену позицію щодо світу і надавати їй значення. Яким би не було це значення, воно має наслідком судження у його світлі про певні явища людського буття і реакцію на них як такі, що мають (позитивний чи негативний) смисл»¹⁶. Для цілей цього дослідження важливо наголосити, що групи, які мають владу визначати зміст та орієнтації культурно-символічного простору, мають кращі шанси забезпечити легітимність порядку й держави.

Через культуру розкривається ключова проблема модерну, як її бачить М.Вебер. Процес раціоналізації, запущений «розчаклуванням світу», протестантським покликанням і поцейбичним розумінням спасіння, створив «дух капіталізму». У комунікації, де формуються смисли, раціоналізація привела своїх нових агентів в особі модерних науки, права, мистецтва. Раніше цілісність культури забезпечувала релігія, тепер культура розділилася на самостійні сфери. Пізнання внутрішніх закономірностей цих сфер відкриває можливість раціоналізації кожної з них окремо на основі відповідного ціннісного критерію (істинність, нормативна правильність, краса і автентичність).

Тепер людина має різні інтереси, визначає різні цілі, які неможливо звести у цілісну й несуперечливу картину світу. Подолання, або, швидше, спроба пом'якшити наслідки, зумовлені цими розбіжностями й колізіями, у кожному суспільстві та державі йшло своїми шляхами, що часто вели крізь революції, війни. Наприклад, у Західній Європі після Другої світової під впливом цих процесів відбулося формування особливого порядку й соціальної держави на його основі.

У СРСР цю проблему вирішували інакше. Держава була тоталітарною, тобто, крім іншого, прагнула не просто опанувати порядком, а замінити його бюрократичною процедурою, визначаючи лише всередині структур та ієрархій державної влади раціональні способи самооцінки людини, її легітимні інтереси та способи їх досягнення. Влади й людини поза державою бути не могло, принаймні на цьому принципі базувався радянський порядок.

Роль інтегратора цінностей, тобто уніфікатора світу, відіграла наука, що спиралася на марксистські «закони історії». Специфічне радянське право, «обґрунтуванням» якого були ті самі «закони історії», задавало практичну рамку уніфікації світу й соціального порядку у вигляді репресій. Мистецтво забезпечувало поширення цієї уніфікації за допомогою експресивних інструментів. Успіхи індустріалізації, воєнні перемоги, досягнення в ядерній і космічній сферах перетворювалися радянською державною пропагандою на обґрунтування зразковості певних соціальних дій.

Проте радянську уніфікацію світу та її специфічний порядок приймали далеко не всі суспільні групи. На основі своїх окремих раціональностей ці групи формувалися й ідентифікувалися. У низці досліджень, зокрема Ш.Фітцпатрік¹⁷ та А.Юрчак¹⁸, показано, як це відбувалося. У жодному з періодів свого існування СРСР не міг повністю реалізувати свою тоталітарність, йому не вдалося цілком стерти межу між

¹⁶ Weber M. The Methodology of the Social Sciences. – Glencoe, IL., 1949. – P.81.

¹⁷ Фитцпатрик Ш. Повседневный сталинизм: Социальная история Советского Союза в 30-е гг.: город. – Москва, 2001. – 336 с.

¹⁸ Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось: Последнее советское поколение. – Москва, 2016. – 672 с.

публічним і приватним, до кінця замінити з'єднання приватних інтересів нав'язування певних моделей дії.

Останні роки СРСП пройшли під знаком помилковості радянської картини світу, відкидання її обґрунтувань. Теорія М.Вебера вказує на проблему, яка при цьому виникла. Типові (аж до однаковості) моделі поведінки людей в економіці товарно-грошового обміну формуються поза порядком, хоча й реалізуються в його рамках. Це створює проблему: порядок і держава, що стоїть за ним, обмежено впливають на економічну поведінку, а от економічна поведінка відчутно впливає на порядок і державу.

«Дух капіталізму» приносить із собою особливу цілераціональність «мета – за собою», що спрощує й уніфікує світ із погляду економічної дії. Привабливість такої раціональності в тому, що вона спонукає учасників економіки активно діяти, зрозуміло й однозначно описуючи інтереси прибутком і розглядаючи поведінку інших як джерело втрат чи доходів.

«Чим суворіше цілераціонально вони діють, тим подібніше реагують на ці ситуації, і таким чином виникають одноманітність, регулярність і неперервність настроєності й діяльності, які виявляються при цьому більш стабільними, ніж у тих випадках, коли діяльність орієнтується на норми і вимоги, що фактично вважаються “обов’язковими” для цього кола людей»¹⁹.

Економічна раціональність має тенденцію поширюватися на все людське життя, оскільки її «внутрішня розкутість (орієнтації діяння) полярно протилежні всякого роду скутості, характерній [...] для самовіддачі нормам, в які вірять ціннісно-раціональним чином»²⁰. А отже «виграє діяння чисто цілераціональне, таке, що не вірить у цінності, і програє діяння на основі ціннісної раціональності»²¹.

В Україні після проголошення незалежності найактивніші в економіці групи швидко сприйняли раціоналізацію капіталістичного / ринкового господарства з її орієнтацією на прибуток і споживання. У процесі цього сприйняття було швидко відкинуто старі цінності та норми, але не створено нових. Криза, в якій перебували наука, право, мистецтво в умовах переходу від одного порядку до іншого, обмежила їх можливості привнести свої раціональності в порядок.

Культура перебувала (й перебуває) під посиленням впливом економічної раціональності. Тому замість обґрунтування та підтримки значущості ціннісно-раціональних моделей соціальної дії вона змушена була переглядати власні цінності. У ній почали дедалі більше виявлятися наслідки впливу економічної раціональності.

Із переходом до ринкової економіки наука набула ознак виробництва знання й почала значною мірою орієнтуватися на платоспроможний попит на нього. Негативні наслідки були особливо відчутними для гуманітаристики, тобто для тієї галузі, яка пропонує мову опису життєвого досвіду.

Раціональність права почала помітно «економізуватися» завдяки формуванню зв'язку між правильністю норм і цінностями багатства й успіху. Така орієнтація – поза цінностями рівності та солідарності – зменшує, наприклад, здатність права забезпечувати перерозподіл багатства чи боротьбу з корупцією.

Дефіцит легітимності порядку було компенсовано запозиченими обґрунтуваннями «зразковості й обов’язковості» моделей поведінки, сформованими в інших

¹⁹ Вебер М. Основные социологические понятия. – С.107.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

суспільствах і в інших умовах. Не для всіх членів суспільства ці обґрунтування виявилися значущими. Відбувся дуже еkleктичний процес конкуренції та взаємопроникнення старих і нових моделей, їхніх обґрунтувань, який досі далекий від завершення.

Незавершеність порядку не означає параліч українського соціального життя. Союзи й порядки є здебільшого фрагментарними та найефективніше функціонують на місцевому рівні, де раціональність інтересів трансформується, проходячи крізь призму локальних культурних смислів і зв'язків на щаблі особистих знайомств. Про це свідчить високий рівень довіри до місцевих органів влади на тлі дуже низької довіри до загальнодержавних. На національному рівні довіра є лише до тих інституцій, що гарантують особисту безпеку в умовах загроз²². «Абсолютна більшість респондентів (84%) вважають, що в Україні у першу чергу не вистачає порядку, навіть якщо це обмежить певні свободи. Лише п% відповіли, що країні не вистачає свободи, навіть якщо це зменшить порядок»²³. Опитувані явно відчують проблемність нинішнього порядку.

Сподіватися на саморегуляцію й розв'язання кризи всередині самого порядку не випадає. «Нові сили [...] в душі індивіда, а також на суспільній та політичній сцені, опиняються у непримиренній боротьбі, долю якої можна вирішити лише за допомогою фанатизму, політико-релігійних рухів і пророцтв з кафедри, а щодо обережності, то вона набуває форми пристосування або апатії»²⁴. Якщо говорити про українську ситуацію, то слід додати ще фанатизм у медіа. А до форм обережності можна віднести виїзд із країни – замість ризиків непримиренної боротьби громадяни віддають перевагу інтеграції в усталені порядки за межами України.

Що ж до рішення, воно має реалізуватися у сфері політики, через політику і державу. Річ у тім, що на фоні незавершеності порядку конфлікт цінностей проектується в політику у формі «гібридності». Веберівська теорія дозволяє поглибити розуміння такого, наприклад, твердження: «Суттю гібридної політичної системи є співіснування формально демократичних політичних інститутів зі специфічними політичними практиками, наслідком чого є життя не “за законом”, а “за поняттями”»²⁵.

Життя не «за законом», а «за поняттями» означає, що інтереси різних соціальних груп, основані на різній раціональності, розходяться настільки, що не відбувається формування єдиного порядку, а разом із ним і цілісної системи права. Вибір на користь «закона» чи «поняття» означає вибір того чи іншого інтересу й відображає співвідношення сил, тобто співвідношення влади. Групи, що домагаються реалізації своїх інтересів, формують коаліції, до яких залучають носіїв влади як у рамках держави (посадових осіб, уповноважених діяти від імені держави, зокрема у правоохоронних органах), так і поза її рамками (йдеться про символічний та фінансовий капітал). Переможе коаліція, котра зосередить більше влади. Діятиме та норма, писана чи неписана, яка представляє її інтерес.

Проте у сучасному світі держава все одно залишається домінуючим поняттям у поглядах на організацію людського життя. «Люди орієнтують своє діяння на уявлення, що держава існує або повинна таким чином існувати, тобто що порядки такого юридичного роду орієнтації мають значимість»²⁶.

²² Центр Разумкова. Довіра до інститутів суспільства та політиків, електоральні орієнтації громадян України (липень – серпень 2021) [Електронний ресурс]: <https://razumkov.org.ua/napiamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovirado-institutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy>

²³ Соціологічна група «Рейтинг». Україна на карантині: Моніторинг суспільних настроїв (26–28 березня 2021 р.) [Електронний ресурс]: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_na_karantine_poryadok_i_bezopasnost_26-28_marta_2021.html

²⁴ Тенбрук Ф. Главный труд Макса Вебера // Социологическое обозрение. – 2020. – Т.19. – №2. – С.118.

²⁵ Зеленько Г.І. Траектория трансформации политического режима в Украине за роки незалежності: демократія vs олігархічна клановість // Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми. – К., 2021. – С.144.

²⁶ Вебер М. Основные социологические понятия. – С.97.

Розрив між уявленим образом держави, зафіксованим у Конституції, і життєвим досвідом формує простір для політики. Ключовою причиною розриву є нерівність. Узята у широкому розумінні, вона завжди наявна в особистому досвіді, попри обітницю держави діяти заради блага всіх. Відповіддю на гостроту переживання несправедливості є радикалізація пропозицій про оновлення порядку, а також виведення описів цих пропозицій з когнітивного простору свідомості до простору емоційних переживань. Політики все менше пояснюють за допомогою цифр і фактів. Натомість вони все більше переконують, оперуючи символами і знаками.

Прагматика «символічної політики» надає їй теологічного забарвлення. Протиставлення «народу» як втілення чеснот силам зла в особі «політиків», що маніпулюють його довірою, аби збити з праведного шляху, який веде до процвітання, стало звичним тропом у політичній риторичі.

Тридцятирічну українську «історію ідей» можна розглядати як постійні пошуки символічного вирішення проблеми розриву між очікуванням і досвідом. Річ у тім, що порядок визначають інтереси, а не самі лише радикальні декларації чи навіть закони. А для реальних кроків до його зміни важко здобути підтримку масового суспільства. На перешкоді стає високий рівень поділу праці, соціальної диференціації і раціоналізації. Через них виникає «повсюдне віддалення і відділення тих, на кого практично впливають раціональні техніки і правила, від раціональних передумов появи цих правил, які, в цілому, виглядають для тих, на кого вони діють, ще більш містичними, ніж смисли магічних процедур чаклунів для первісних людей»²⁷.

Природа масового суспільства не лише породжує сумніви у його здатності оцінити багатомірні наслідки тих чи інших рішень або дій. «Небезпека, яку масова демократія створює для національної політики, полягає головним чином у можливості того, що емоційні елементи стануть домінувати у політиці. Як відомо з досвіду, маса завжди чутлива до швидкоплинних, чисто емоційних та ірраціональних впливів»²⁸.

За М.Вебером, опис політичних процесів за допомогою терміна «демократія» і його похідних не повинен вводити в оману.

«Демос сам по собі, у розумінні безформної маси, ніколи не здійснює урядування більшими союзами, але швидше є тим, над ким здійснюють урядування. Що змінюється, так це лише спосіб, у який відбираються лідери, що управляють, і міра, якою демос, або, краще сказати, соціальні групи зсередини нього, можуть впливати на зміст і напрям адміністративних дій за допомогою "громадської думки"»²⁹.

Щоб думка народу була консолідована й почута, щоб компенсувати «емоційність» демократії, свого часу з'явилися політичні партії. Але «дух капіталізму» не оминає політику. В процесі раціоналізації партії перетворилися на «партійні машини», уся діяльність яких спрямована на те, щоб отримати якомога більше голосів. Важелі управління цими машинами перебувають у руках одного чи групи «босів», «капіталістичних підприємців від політики»³⁰.

«Створення такої партійної машини означає [...] пришествя плєбісцитарної демократії»³¹. Професійний політик потрібен партії як її публічний образ, особа, з якою виборці пов'язують утілення символічної картини світу. Політик «використовує

²⁷ Weber M. Some categories of interpretive sociology // *Sociological Quarterly*. – 1981. – Vol.22. – P.178.

²⁸ Weber M. Parliament and Government in Germany under a New Political Order // *Idem*. Political Writings. – Cambridge, 2010. – P.230.

²⁹ Weber M. «Objectivity» in Social Science in Classical Sociological Theory. – P.271.

³⁰ Weber M. The Profession and Vocation of Politics // *Idem*. Political Writings. – P.339.

³¹ *Ibid*.

засоби масової демагогії, щоб здобути довіру мас і їхню віру в його особу, і в такий спосіб здобуває владу»³². Тепер голосування стає не вибором політика, якому доручають реалізацію інтересів, натомість акламацією, «проголошенням “віри” в покликання, в якості лідера того, хто добивається такої акламації»³³.

Харизма тепер постає не як унікальна риса особистості, причини появи котрої важко простежити, а як результат раціональних зусиль, що спираються на засоби «масової демагогії». У такому утилітарному баченні харизма звільняється від своєї «надмети» – перемоги нової символічної картини світу, вирівнювання та з'єднання в новий спосіб наявних інтересів, формування нових відносин влади й порядку. Натомість вона стає буденним інструментом досягнення влади. Висновки дослідження³⁴ можна розглядати як українську ілюстрацію до веберівської теорії партійної політики.

Утім, раціоналізація йде далі. Сучасні медіа, насамперед ТБ і соцмережі, зробили непотрібними техніки залучення голосів, що спираються на розгалужений партійний апарат на місцях. «Час політичних і партійних активістів минув, [...] фігуру політичного активіста й бюрократа замінила нова еліта експертів із комунікації. В аудиторній демократії править медіаексперт»³⁵.

Апарат сучасної української партії – це насамперед група професіоналів із політичної реклами та маркетингу, які вибудовують харизму / імідж лідера. Партія фактично дорівнює лідеру. Спроби збудувати партії нелідерського чи ідеологічного зразка поки що не мали успіху.

М.Вебер розвиває своє реалістичне бачення в описі двох політик. З одного боку, йдеться про політику буденну / банальну («alltäglich»), у процесі якої відбувається щоденне нормотворення й забезпечується легальність. Лідери, демонструючи свої медійні харизми, змагаються за голоси, акламація виборців приводить до влади то одних, то інших. Буденна політика – це простір для коаліцій, домовленостей, компромісів, що не передбачають змін у наявному порядку.

Проте далеко не всі виборці в Україні погоджуються залишатися в рамках буденності. Проблемність порядку спонукає їх розглядати харизму лідера крізь оптику політичної теології, надії на швидку перемогу добра над злом. Виборці пов'язують із харизмою лідера не просто зміни на краще, а зміни самого порядку у суспільстві, і не готові відмовитися від своїх сподівань, навіть якщо перешкодою є верховенство права. Тут спрацьовує фактор віддалення раціональних правил від передумов їх виникнення. Обґрунтування необхідності поділу влади, стримувань і противаг, незалежності суду часто сприймаються виборцями як прагнення «сил зла» обмежити можливості лідера як утіленої «волі народу».

Зміни порядку вимагають виходу на сцену політики надзвичайної («außerordentlich»). Вона запускає процес змін, в якому акцент робиться на ціннісній раціональності, на «етиці переконання». В рамках цієї політики делегітимізується старий і створюється новий порядок із новими відносинами влади, домінуванням нових груп та їхніх інтересів.

Для успіху лідера в надзвичайній політиці, на думку М.Вебера, його харизма має бути зовнішнім вираженням виняткових рис особистості, що об'єднані в понятті «покликання» («Beruf»).

³² Weber M. Parliament and Government in Germany under a New Political Order. – P.219.

³³ Ibid. – P.220.

³⁴ Трансформація партійної системи: український досвід у європейському контексті / За ред. Ю.Якименка. – К., 2017. – 428 с.

³⁵ Манен Б. Принципы представительского правления. – Санкт-Петербург, 2008. – С.273.

«Те, що можливе, ніколи не було б досягнуте, якби в цьому світі люди знову і знову не прагнули досягнути неможливого. Але особа, що здатна на таке, це і є лідер... Лише той, хто впевнений, що його не заламає те, що світ, з його точки зору, є надто дурним чи приземленим для того, що він хоче йому запропонувати, і той, хто впевнений, що він зможе сказати всупереч усьому "будь, що буде", – лише той має "покликання" до політики»³⁶.

Для зміни порядку необхідні й харизма, і покликання. Політик без покликання буде здійснювати буденну політику, політик із покликанням – політику змін. Однак для «досягнення неможливого» лідеру потрібні великі повноваження. Ці повноваження мають бути або передбачені раніше в конституційних нормах, або отримані у процесі надзвичайної політики.

Отже, за М.Вебером, влада походить від народу в тому розумінні, що саме народу належить за допомогою акламації підтвердити свою віру у харизму й покликання політика та вручити йому владу для здійснення надзвичайної політики. Всенародна акламація створює виняткову легітимність, потрібну для реалізації завдань, що є визначальними для майбутнього держави й народу. У цьому М.Вебер убачав сенс плебісцитарного вирішення проблем демократії. Криза порядку вимагає надзвичайної політики, а покликання, виражене у «пристрасті й точності дії», допоможе лідеру визначити слухний час для неї.

Зворотним боком таких повноважень є високий особистий ризик для лідера. У розмові з генералом Е.Людендорфом у травні 1919 р. М.Вебер заявив: «У демократії народ вибирає лідера, якому довіряє. Далі той, кого обрали, каже: "Тепер стуліть писок і виконуйте мої команди". Народ і партії тепер не можуть втручатися у справи лідера». Далі він додав: «Пізніше народ винесе своє судження. Якщо лідер зробив помилки – на шибеницю його!»³⁷. В Україні бачимо поширеність таких «шибеничних» настроїв за результатами кожної президентської каденції.

Події двох українських «майданів» добре ілюструють переходи між буденною та надзвичайною політиками, між двома харизмами. Вперше боротьба різних інтересів вийшла за межі буденної політики в 2004 р. В одному з кандидатів на посаду президента його прихильники побачили харизматичного лідера з покликанням, здатного змінити систему відносин влади і створити цілісний раціональний порядок. Вибори з виразним теологічним забарвленням, що переросли в публічне протистояння, завершилися його перемогою. Проте переможець і групи, що за ним стояли, досягли компромісу з опонентами й невдовзі перевели політику в режим буденності. У цьому полягали зміст конституційного компромісу та мета внесення відповідних змін до Основного закону України. Але наслідком було розчарування прихильників через те, що їхні сподівання не справдилися.

У 2013–2014 рр. політична ситуація загострилася через намагання тодішнього очільника держави зосередити у своїх руках усю владу. Утім він не міг переконливо претендувати на харизму й покликання. І подальші події це підтвердили. Щоправда, свою перемогу на виборах він і не розглядав як плебісцит на користь харизматичного лідера. Навіть відмову від конституційного компромісу 2004 р. було здійснено не через акламацію (референдум), а руками Конституційного суду. Президент і його група не демонстрували намірів вивести політику з буденного режиму, опонентам влади

³⁶ Weber M. The Profession and Vocation of Politics // *Idem*. Political Writings. – P.369.

³⁷ Radkau J. Max Weber: A Biography. – New York, 2009. – P.543.

пропонувалася євроінтеграція, в якій вони бачили шанс на формування нового порядку завдяки впровадженню європейських норм. Поштовхом до переходу політики в надзвичайний режим стала категорична відмова змінити порядок (зрив підписання угоди про асоціацію з ЄС). Подальші події продемонстрували силу суспільних настроїв, орієнтованих на зміну порядку, так само, як і силу владних груп, зацікавлених у його збереженні. Пошук компромісу між домінуючими у відносинах влади групами за міжнародного посередництва почався ще до завершення кровопролитного вуличного протистояння. Видимою ознакою компромісу стало обмеження президентської влади завдяки поверненню до Конституції 2004 р. Виборча кампанія переможця президентських виборів 2014 р. проходила під влучним гаслом «Жити по-новому!», що найповніше відповідало суспільним настроям. Перемога в першому турі створила електоральну харизму, але не дала влади. А зведення надзвичайності в політиці до опору російській агресії в кінцевому підсумку виявилось непереконаливим для багатьох із тих, хто бажав змін порядку.

У 2019 р. цим скористався новий кандидат у президенти, який уже мав медійну харизму, а під час виборчої кампанії розвинув її, що забезпечило йому потужну електоральну підтримку. Результат голосування у другому турі переможець часто трактує як плебісцитарне схвалення його необмежених повноважень, котрі потрібні, щоб залишити в минулому війну, бідність, корупцію тощо. Однак, як виглядає, шанси отримати нові повноваження завдяки змінам у Конституції невеликі. Тому розширення відбулося де-факто, через отримання підконтрольних президентові «монобільшості» в парламенті й уряді. Однак після такого зосередження влади реальних кроків щодо переведення політики в надзвичайний режим із боку очільника держави не було. Попри «антиолігархічну» риторичку, постійні апеляції до «волі народу» й активне формування громадської думки, зокрема за допомогою орієнтованих на емоційне сприйняття відомих рішень РНБО, немає переконливих ознак виведення політики з простору коаліцій і преференцій для союзників. Оголошення президентом результату виборів усенародною акламацією не дало поштовху до появи нової символічної картини світу й далі – зміни порядку.

Наведені вище тези свідчать про те, що теоретичні підходи М.Вебера дозволяють побудувати змістовні інтерпретації соціальних і політичних процесів в Україні в їх історії та розвитку. Поява й усталення проявів плебісцитаризму, так само, як їх інструменталізація в політиці, свідчать про кризу соціального порядку та її вплив на перебіг подій політичної історії.

Ціла низка внутрішніх і зовнішніх процесів посилюють цю кризу. Тому ймовірність переходу політики в надзвичайний (за М.Вебером) режим існує. Однак харизматичне лідерство в режимі політичної теології є дуже ризикованим рецептом, що загрожує як громадянським конфліктом, так і згортанням демократії в її ціннісному вимірі, як це відбулося в Росії.

Зміна порядку у правовому та адміністративному вимірі має спиратися на глибокі зміни в культурно-символічному просторі. Такі зміни вже відбуваються в українському суспільстві, і саме навколо них здійснюється структуризація партійного поля³⁸. Тепер ідеться про пошук переконливої для масового суспільства цілісної репрезентації картини світу й порядку, що на неї спирається.

³⁸ Центр Разумкова. Партійна система України після 2019 р.: Особливості та перспективи розвитку [Електронний ресурс]: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_part_sistem.pdf

REFERENCES

1. Antal, A. (2019). *The Rise of Hungarian Populism: State Autocracy and the Orbán Regime*. London.
2. Carothers, T. (2002). The End Of The Transition Paradigm. *Journal of Democracy*, 13, 1, 5–21.
3. Fittspatrik, Sh. (2001). *Povsednevnyy stalinizm: Sotsialnaja istorija Sovetskogo Soyuza v 30-ye gg.: Gorod*. Moskva. [in Russian].
4. Gaidenko, P., Davydov, Yu. (1991). *Istorija i ratsionalnost: sotsiologija M.Webera i veberovskiy renessans*. Moskva. [in Russian].
5. Illés, G., Gyulai, A., Körösenyi, A. (2020). *The Orbán Regime: Plebiscitary Leader Democracy in the Making*. London.
6. Manin, B. (2008). *Printsipy predstavitel'skogo pravlenija*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
7. Radkau, J. (2009). *Max Weber: A Biography*. New York.
8. Shcherbak, S. (2021). Dopovid na seminari z politychnoi filisofii Instytutu filisofii im. H.S.Skovorody NAN Ukrainy 26 kvitnya 2021 r. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=3ZuClj5yN3c> [in Ukrainian].
9. Sica, A. (2017). *Max Weber: A Comprehensive Bibliography*. New York.
10. Stanton, T. (2016). Popular sovereignty in an age of mass democracy. *Popular Sovereignty in Historical Perspective*. Bourke, R., Skinner, Q. (Comps). Cambridge.
11. Stehniĭ, D. (Comps), Musina, Z. (Ed.) (2021). *30 roki nezalezhnosti Ukrainy: naukovy osmyslennya. Bibliografija*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Tenbruck, F. (2020). Glavnyi trud Maksa Vebera. *Sotsiologicheskoje odozrenije*, 19, 2, 76–121. [in Russian].
13. Yakymenko, Yu. (Ed.). (2017). Transformatsiia partiinoi systemy: ukraïnskyi dosvid u yevropeïskomu konteksti. Retrieved from: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2017_PARTII.pdf [in Ukrainian].
14. Yudin, G. (2021). Rossiya kak plebistitarnaya demokratija. *Sociologicheskoje odozrenije*, 20, 2, 9–47. [in Russian].
15. Yurchak, A. (2016). *Eto bylo navsegda poka ne konchilos: Posledneje sovet'skoje pokolenije*. Moskva. [in Russian].
16. Zelenko, H. (2021). Traiektoriia transformatsii politychnoho rehymu v Ukraini za roky nezalezhnosti: demokratiia vs oliharkh-ichna klanovist. *Politychnyi protses u nezalezhnii Ukraini: pidsumky i problemy*. Kyiv. [in Ukrainian].

Yurii RUBAN

Candidate of Technical Sciences (Ph. D. in Technical Sciences),
 Docent at Department of Public Administration,
 Taras Shevchenko Kyiv National University
 (Kyiv, Ukraine), yuriy.ruban33@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1714-5308>

Plebiscitary Democracy in Ukraine: Manifestations of the Social Order Crisis in the Political History

Abstract. The research is aimed at the depiction of social order problems as a cause of instability and crises which took place in Ukraine's political history during the thirty years of independence. The research methodology includes a few cognition methods, mainly historicity (for the uncovering of crisis phenomena and revealing its causes in the past) and comparative analysis (for the estimation of changes in public understanding of the order problem validated by the results of the polls). **Scientific novelty.** Following the basics of M.Weber's theory of society and politics, the representation of Ukrainian political history in independence years was developed. It is aimed at a more comprehensive understanding of the "hybridity" of the political system by applying the concepts of order, power, and state. It was argued that revealed manifestations of plebiscitarianism, which is a well-described long ago historical phenomenon, indicate the deep crisis of social order. And the dominant tendencies in the political system development only aggravate it. **Conclusions.** The key reason for public distrust in state authority institutions is the social order's problematic features, mainly its inaptitude for the establishment of a conclusive junction of interests. The resolutions of political crises in 2004 and 2014 did not lead to necessary decisions. The long row of internal and external processes only amplifies the problem; manifestations of plebiscitarianism are a consequence of it. The result of the order inconsistency is the risk of Ukraine's transition to the plebiscitary democracy regime and Weberian extraordinary politics. Charismatic leadership as a basic foundation of such a regime threaten the civil conflict as well as a shrinking of Ukrainian democracy in its value dimension similar to what happened in Russia. Significant changes in the cultural realm are needed to avoid that scenario, especially the active role of Ukrainian state authorities and humanitarian research institutions in the development of a conclusive language and symbolic representation of a Lifeworld and social order based on it.

Keywords: plebiscitary democracy, social order, political crises in Ukraine, hybridity of politics, charismatic leadership, Weber.